

UDK:94

Nozima NASRIDDINOVA,

Termiz davlat universiteti katta o'qituvchisi tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti professori, t.f.d E.Qobulov tahriri ostida

THE FORMATION OF THE EPIC STORYTELLING TRADITION IN SURKHANDARYA

Annotation

This article provides information, based on reliable sources, about the formation of the art of bakhshi in the Surkhandarya region, its condition during the Soviet era, the role of bakhshi poets in the development of this art, and the repertoire of the bakhshis of the oasis.

Key words: Oasis, bakhshi, dombra, art, terma, epic, master, apprentice, school, tradition.

PROTSESS FORMIROVANIYA ISKUSSTVA "BAXSHICHILIK" V SURXANDARE

Annotatsiya

V dannoy state rassmatrivaetsya protsess formirovaniya iskusstva baxshi v Surxandare, a takje sostoyanie etogo iskusstva v sovetskiy period, deyatelnost poetov-baxshi v razvitii etoy sfery i repertuarы baxshi dannogo regiona na osnove dostovernыx istochnikov.

Ключевые слова: region, baxshi, dombra, iskusstvo, terma, doston, nastavnik, uchenik, shkola, traditsiya.

SURXONDARYODA BAXSHICHILIK SAN'ATINING SHAKLLANISH JARAYONI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Surxondaryoda baxshichilik san'atining shakllanishi hamda sovet davrida ushbu san'atning ahvoli, baxshi shoirlarning sohani rivojlantirishdagi faoliyati hamda voha baxshilarining repertuarlari xususida aniq manbalar asosida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Voha, baxshi, do'mbira, san'at, terma, doston, ustoz, shogird, maktab, an'ana.

Kirish. O'zbek xalqi bebaho ma'naviy merosga egaligi bilan jahon madaniyatida o'z o'rniga ega. Bu borada xalq og'zaki ijodi – folklor, ayniqsa, epik janrlar xalqning tarixi, dunyoqarashi, orzu-umidlari, kurash va jasoratini o'zida mujassam etgan. Shular orasida baxshichilik san'ati, ya'ni dostonchilik – xalq hayoti, milliy ruhi va qadriyatlarining ta'sirchan ifodasi sifatida alohida ahamiyatga egadir.

O'zbekistonning janubiy hududi – Surxondaryo viloyatida baxshichilik san'ati yuksak darajada rivojlangan. Ayniqsa, Sherobod dostonchilik maktabi o'zining boy repertuari, o'ziga xos ijro uslubi, tarixiy shakllanish jarayoni va yuksak maqomi bilan ajralib turadi. Bu maktab nafaqat viloyat, balki jahon o'zbek folkloristikasida ham muhim o'rin tutadi. Maktabning asoschilaridan biri Sherna baxshi va uning shogirdlari tomonidan yaratilgan asarlar bugungi kunda ham katta ilmiy va ma'naviy ahamiyatga egadir.

Mazkur maqolada Sherobod dostonchilik maktabining paydo bo'lishi, rivojlanish bosqichlari, mashhur baxshilarning ijodi, dostonlarning mavzusi va ijro an'analari, shuningdek, sovet davridagi mafkuraviy tazyiqlar va ularning baxshichilikka ta'siri haqida aniq manbalar asosida tahlil yuritiladi. Shuningdek, xalq orasida ustoz-shogirdlik tizimi, yozib olingan dostonlar va ularning ahamiyati ham ko'rsatib o'tilgan.

Metodlar. Mazkur ilmiy maqolani tayyorlashda bir qator ilmiy-tahliliy va amaliy usullardan samarali

foydalanildi. Avvalo, tarixiy-xronologik usul orqali baxshichilik san'atining yuzaga kelishi, uning Sherobod maktabi doirasida shakllanish bosqichlari xronologiya asosida o'rganildi. Shuningdek, manbashunoslik usuli asosida 1920–1960-yillarga oid folklor ekspeditsiyalari, folklorshunos olimlar qaydlari, arxiv hujjatlari va ommaviy axborot vositalarida chop etilgan materiallar o'rganib chiqildi. Solishtirma-tahliliy usul yordamida Sherobod dostonchilik maktabi va O'zbekistonning boshqa dostonchilik maktablari o'rtasidagi farqlar aniqlandi.

Etnografik kuzatuv usuli orqali olingan ma'lumotlar ham maqolada muhim ahamiyat kasb etdi. Jumladan, Omonnazar baxshi, Sherna baxshi, Shoto'ra baxshi, Mardonoqul baxshi va boshqa ijodkorlar haqidagi tarixiy xotiralar va folklor materiallaridan foydalanildi.

Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlar tahlili orqali folklorshunos olimlar – Hodi Zarif, Muzayana Alaviya, S.Tursunov, T.Mirzaev kabi mutaxassislarning ishlari asosida nazariy mulohazalar berildi.

Natijalar. O'zbek folklorshunosligida Bulung'ur, Nurota, Narpay, Qamay, Qo'rg'on, Xorazm, Shahrisabz, Sherobod, Chiroqchi kabi dostonchilik markazlari baxshichilik maktablari sifatida e'tirof etiladi [1]. Ana shu dostonchilik maktablari orasida Sherobod dostonchilik maktabining o'ziga xos o'rni bor.

Sherobod dostonchilik maktabining ilk asoslari qachon bunyod etilganligi hanuzga qadar bahsli masalalardan biri sanaladi. Chunki, vohaning baxshi shoirlari haqida birorta tarixiy manbada ma'lumot qayd etilmagan. Biroq, baxshichilikning ilk ildizlari qariyb ming yillardan ko'proq davrni o'z ichiga oladi. Fikrimizning isboti sifatida aytish mumkinki, baxshi atamasi mo'g'ilcha so'z bo'lib, ma'rifatchi, ustoz degan ma'nolarni beradi, bundan tashqari qadimgi sanskrit tilida bhikshu-so'zi qalandar yoki darveshlarga nisbatan qo'llanilganligini inobatga oladigan bo'lsak ushbu san'at turining shakllanish tarixi yanada qadimiylashib boradi [2]. Har holda Sherobod dostonchilik maktabi tarixi ham bir necha yuz yillarni qamrab oladi. Hozirgi kunga qadar yetib kelgan ma'lumotlarga tayanadigan bo'lsak, Sherobod dostonchilik maktabining shakllanishini Sherna baxshi ya'ni Shernazar Berdinazar o'g'lining nomi bilan bog'lanishini bilib olamiz.

Ammo Sherna baxshining ustози Qosim ko'r baxshi haqida nihoyatda kam ma'lumotga egamiz. Qolaversa Qosim ko'r baxshi Bobo baxshidan ta'lim olgan. Sherobod dostonchilik maktabi o'z repertuari, baxshilarning ijro uslubi, dostonlarining turlari, doston syujetlarining xilma-xilligi bilan yurtimizdagi boshqa dostonchilik maktablaridan tub farq qiladi. Sherobod dostonchilik maktabining ijro uslubi bo'g'iq ovoza asoslangan bo'lib, bu uslub boshqa dostonchilik maktablarida ko'zga tashlanmaydi. Sherobod dostonchilik maktabining geografik diapozoni ancha keng bo'lib, mazkur maktab Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlarining bir necha tumanlarini bundan tashqari Janubiy Tojikiston va Janubi-g'arbiy Turkmaniston hududlari, shuningdek Shimoliy Afg'onistonning o'zbeklar yashaydigan tumanlarini o'z ichiga oladi [3].

Sherobod dostonchilik maktabida uchraydigan dostonlardan "Oltin qovoq", "Malla savdogar", "Zayidqul", "Ollonazar Olchinbek", "Oychinor", "Kelinoy", "Xubrsana", "Toshbosar" kabi dostonlar boshqa dostonchilik maktablarining repertuarida ko'zga tashlanmaydi [4] Sherobod dostonchilik maktabiga birlashga baxshi shoirlar: "Alpomish", "Go'ro'g'li", "Kuntug'mish", "Hasanxon", "Avazxon", "Nurali", "Yunuspari", "Misqol pari" kabi dostonlarni o'ziga xos uslubda kuylagan.

Surxon vohasidagi dostonchilik an'analari haqidagi ilk ma'lumotlar rus orientalisti Ye.F.Kalning kundaliklarida qayd etilgan. U 1890 yilda Termiz yaqinidagi Solihobod qishlog'iga kelib to'xtaganda qo'ng'iro't urug'ining oyinli dahasiga mansub bo'lgan Omonnazar baxshi unga to'xtovsiz uch soat davomida do'mbira jo'rligida doston kuylab bergan. Keyinchalik Ye.F.Kalning kundaliklarini o'rgangan folklorshunos olim Hodi Zarif Omonnazar baxshi kuylagan doston "Alpomish" dostoni bo'lishi mumkin deb qayd etgan[5].

Sherobod dostonchilik maktabidan Sherna baxshi, Mardonoqul Avliyoqul o'g'li, Umir Safar o'g'li, Normurod baxshi, Ahmad baxshi, Nurali Boymat o'g'li, Xoliyor baxshi, Mamarayim baxshi, Yusuf O'tagan o'g'li, Eshqobil baxshi, Bo'riboy Ahmad o'g'li, Ermamat baxshi Badal o'g'li, Ulash baxshi G'oz o'g'li, Boyqul baxshi, Boymurot baxshi, Nazar baxshi, Eson

baxshi, Jo'ra baxshi va boshqa yana o'nlab zabardast baxshi o'shoirlar yetishib chiqqan.

Shernazar (Sherna) baxshi Sherobod dostonchilik maktabining asoschilaridan biri sanaladi. Sherna Qosim yuz boshi, Alim yuzboshi, Xolmurod Qosim o'g'li kabi baxshilar bilan bir paytda ijod qilgan. Sherna 17 yoshida Sherobod baxshining nomdor baxshisi Niyozali jebachi bilan aytishuvda g'olib chiqqan [6]. Sherna baxshi G'uzor, Boysun, Sherobod, Denov va Hisor bekliklarida ancha nom qozongan. Sherna baxshining nomi bilan bog'liq ellikdan ortiq dostonlar mavjud bo'lib shundan 20 dan ortiq doston yozib olingan. Shoto'ra yuzboshi (1887-1947) ham Sherobod dostonchilik maktabining tipik vakillaridan biri sanaladi.

Shoto'ra baxshi baxshichilik sirlarini otasi Boyqul baxshidan o'rgangan. Boyqul baxshi ham o'z davrining nomdor baxshilaridan biri bo'lib, hatto amir Muzaffar huzurida ham bir necha marta doston kuylab baxshichilikka vasiqa olgan [7].

Shoto'ra baxshi "Alpomish" va "Go'ro'g'li" turkumiga mansub qirqqa yaqin dostonlarni alohida mahorat bilan kuylagan. Bundan tashqari "Yodgor", "Shodmonbek", "Savdogar" dostonlari aynan Shoto'ra baxshiga tegishli ekanligi folklorshunos olimlar tomonidan tan olingan. Sherobod dostonchilik maktabining yetuk baxshilaridan yana biri Umir baxshi Safar o'g'lidir. Umir baxshi qariyb 20 dan ziyod doston yuzdan ziyod termalarni yoddan bilgan. "Suluvxon" va "Oyparcha" dostonlari Umir baxshiga tegishli dostonlar sifatida e'tirof etiladi [8] Sherobod dostonchilik maktabida unutilmas iz qoldirgan va ushbu maktabning yangi o'zanini yarata olgan baxshilardan biri Mardonoqul baxshi Avliyoqul o'g'lidir (1889-1975) Mardonoqul baxshi Sherna baxshining ham kuyovi ham shogirdi. Mardonoqul baxshi "Alpomish" dostonini yangi syujetlar bilan boyitgan. Jumladan, Alpomishning qolmoq shohining qizi Tovkaoyim bilan bog'liq munosabatlari aynan Mardonoqul baxshi repertuarida jamlanganligi bilan xarakterlanadi.

Mardonoqul baxshi ko'plab shogirdlarni tarbiyalab voyaga yetkazgan ustoz baxshilardan sanaladi. Masalan, denovlik Toshmurod To'ra o'g'li, Eshmurod Sherdon o'g'li, angorlik Rahim baxshi, Qiyom baxshi Chori o'g'li, boysunlik Ulash baxshi G'oz o'g'li, sherobodlik Saidali Hayitnazar o'g'li, Bo'ri baxshi Ahmad o'g'illari Mardonoqul baxshining shogirdlari sanaladi [9]. Sherobod dostonchilik maktabining yana bir zabardast vakili boysunlik Ermamat baxshi Badal o'g'lidir. Ermamat baxshi asli Robot qishlog'idan bo'lib qo'ng'iro't urug'ining qorabo'yin dahasiga mansub. Ermamat baxshi do'mbira chalish sirlarini otasi Badal bobodan va qaynotasi Mergan ovchidan o'rgangan. Ermamat baxshi arab va fors tillaridan ham bir muncha xabardor, qolaversa, diniy ilm yuzasidan ham saboq olganligi bois xalq orasida mullo Ermamat baxshi sifatida nom chiqargan. Ermamat baxshi ijodidan yigirmadan ortiq dostonlar o'rin olgan. Jumladan, "Alpomish", "Avazxon", "Dallijon", "Kuntug'mish", "Misqol pari", "Balogardon", "Bazurg'on", "Qunduz va Yulduz" dostonlarini o'ziga xos uslubda kuylagan.

1938 yilda gazalik Xudoyqul Turdialiev Ermamat baxshidan termalar yozib olgan. Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda folklorshunos olimlar Muzayana Alaviya va Hodi Zariflar Boysunga kelib Ermamat baxshi bilan uchrashgan va ko'plab termalar va ayrim dostonlarni yozib olgan [10]. Sherobod dostonchilik maktabining a'zolaridan doston va termalarni yozib olish ishlari XX asrning 20 yillarining oxirlarida boshlab yuborilgan. O'zbekiston ilmiy tekshirish instituti folklor ekspeditsiyasi tarkibida 1929 yilning 17 iyul kuni Boysunning Padang qishlog'iga tashrif buyurgan etnograf L.P.Patapov, tilshunos G'.O.Yunusov va folklorshunos H.Zarifovlar shu yerlik baxshilar "Qo'ng'iro't botiri Alpomish" haqida doston kuylashligini eshitganligini qayd etishgan. Yana bir misol 1929 yilda folklorshunos Hodi Zarif boysunlik Abdunazar baxshidan "Amir qochdi" dostonini va bir qancha termalarni yozib olgan. 1945 yilda folklorshunoslar H.Zarifov va Q.Muhammedovlar Sherobodning Chig'atoy qishlog'ida yashagan Mardonoqul Avliyoqul o'g'lidani "Alpomish" dostonining Surxondaryo variantini yozib olgan. Shuningdek, 1956 yilda Umir baxshi Safar o'g'lidani 1958 yilda Mamarayim yuzboshidan, 1966 yilda esa sherobodlik Bo'ri baxshi Ahmad o'g'lidani "Alpomish" dostonining Surxoncha variantlari yozib olingan.

1945 yilda etnolingvistik ekspeditsiya tarkibida Surxon vohasiga tashrif buyirgan folklorshunos olim M.Afzalov o'zining "O'zbek xalq shoirilari" maqolasida ushbu ekspeditsiyada to'plangan ma'lumotlar haqida axborot berish bilan birga Sherobod dostonchilik maktabining ustoz-shogirdlik an'analari ham to'xtalib o'tgan.

Biroq, kommunistik mafkura va sovet hukumati hukmronlik qilgan davrda ko'plab milliy qadriyatlarimiz qatorida o'zbek xalqi og'zaki ijodi ham qattiq nazorat ostiga olindi. Iloji boricha xalqni milliy o'zligini anglashga bo'lgan intilishi markazning nazorat organlari tomonidan muntazam cheklab kelindi. Misol uchun VKP (b) Markaziy Qo'mitasining bevosita topshirig'i asosida 1952 yil 21-22 fevral kunlari

O'zbekiston Kompartiyasining X Plenumi bo'lib o'tdi. Ushbu plenumda "Respublikada mafkuraviy ishlarning ahvoli va uni yaxshilash choralari" degan masala ko'rib chiqildi.

Plenum qarorlarida folklor asarilar, ayniqsa, "Alpomish" dostoni tabiatan zararli, xalqqa qarshi, chunki o'tmishni "ideallashtiradi" deb ko'rsatildi [11]. Plenum va unda qabul qilingan qarorlar O'zbekistonning ma'naviy hayotiga kuchli zarba bo'lib tushdi. Markaz ko'rsatmalariga labbay deb javob berishga o'rganib qolgan Til va adabiyot instituti hamda Respublika Yozuvchilar uyushmasi rahbarlarining tashabbusi bilan 1952 yil 26 mart kuni "Alpomish" dostonining muhokamasi bo'lib o'tdi. Mazkur muhokamada "Pravda Vostoka" gazetasi orqali "Alpomish" qahramonlik eposini qoralab chiqqan mualliflardan biri Abdulla Abdunabiev so'zga chiqib "Alpomish" dostonini tadqiq va nashr qilgan olim va shoirilar sha'niga haqorat va tuhmat so'zlarni yog'dirdi [12]. Shundan so'ng o'zbek xalqining xalq og'zaki ijodi yana ta'qib ostiga olindi. Baxshi shoirilar ijodiga e'tibor berilmadi.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqqan holda, Sherobod dostonchilik maktabi nafaqat Surxondaryo vodiysida, balki butun O'zbekiston folklor makonlarida alohida o'rin tutadi. Ushbu maktabning shakllanishi ming yillik an'analarga, ustoz-shogirdlik tizimiga, boy repertuar va o'ziga xos ijro uslubiga tayanadi.

Sherobod baxshilari tomonidan yaratilgan dostonlar nafaqat xalqni milliy ruhda tarbiyalash, balki madaniy merosni avlodlar orasida uzluksiz yetkazish vositasiga aylangan. Ayniqsa, Sherna baxshi, Mardonoqul baxshi, Ermamat baxshi va boshqa ijodkorlarning faoliyati milliy adabiyot va san'at tarixida o'chmas iz qoldirgan.

Sovet mafkurasida davridagi ta'qib va taqiqlarga qaramasdan, baxshilar xalqning milliy o'zligini asrashga, tarixiy xotirasini saqlashga xizmat qildilar. Baxshichilik san'ati milliy qadriyat sifatida yanada chuqur o'rganilishi va yosh avlodga yetkazilishi lozim.

ADABIYOTLAR

1. Раззоков Х Мирзаев Т, Собиров О, Имомов К. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент, 1980. – Б. 72.
2. Турсунов С, Пардаев Т, Турсунов Н, Муртозоев Б. Ўзбекистонда бахшичилик санъатининг шаклланиши ва тараққиёти тарихи. – Тошкент: "Tafakkur", 2015. – Б. 23.
3. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. – Тошкент: "Фан". 1979. – Б. 32.
4. Турсунов С, Пардаев Т, Турсунов А, Тоғаева М. Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида номодий маданият тарихи. – Тошкент: "Мухаррир", 2012. – Б. 83.
5. Зарифов Х.Т. К изучению узбекского народного эпоса // Вопросы изучения эпоса народов. – Москва, 1958, - С 110.
6. Турсунов С, Қобилов Э, Муртозоев Б, Пардаев Т. Сурхондарё тарихи. – Тошкент: "Шарк", 2004, - Б. 435.
7. Сурхон тонги газетаси 1999 йил 16 апрель
8. Сурхон тонги газетаси 1999 йил 26 август.
9. Moziydan saado. 2013. №3. – Б. 14-18.
10. Турсунов С, Рашидов Қ, Бойсун. – Тошкент: "Akademnashr", 2011. – Б. 343.
11. Муаллифлар жамоаси Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йй) – Тошкент: "Шарк", 2004. – Б. 285-286.
12. Муаллифлар жамоаси Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар) Иккинчи китоб. – Тошкент: "O'zbekiston", 2019. – Б. 94.